

Mladen Živković

Don Cvjetka Marasovića 6, HR-21480 Vis
mlazivko@inet.hr

Znanost i religija u okviru čistoga uma

Sažetak

Iako opsežan, ovaj članak ima skromnu svrhu: sažeto i što je moguće jasnije iznijeti osnovne Kantove teze za promišljanje odnosa znanosti i religije, te pozvati na pomnjivo iščitavanje njegova opusa, kako bi u promišljanje odnosa znanosti i religije išli s Kantom, a ne mimo njega. Kantov opus nudi intrigantne povode da ga se pokuša iščitavati s ovoga stanovišta. Polazište je dano rezultatima Kritike čistoga uma. U njoj treba potražiti odgovore na pitanja: Kako je moguća priroda, iskustvo, spoznaja prirode i sama prirodna znanost? Nakon toga biti će potrebno u istom djelu vidjeti kako Kant zasniva praktičnu slobodu koja omogućuje moral koji je osnova religije. Konačno, trebat će vidjeti koje posebnosti ima na umu zasnovana religija.

Ključne riječi

Immanuel Kant, pojava, iskustvo, znanost, razum, priroda, prirodni zakon, sloboda, moral, duša, Bog, krajnja svrha, etička zajednica

Uvod

Kant je *Kritici čistoga uma* namijenio značajnu ulogu: počistiti korov od prethodnih pokušaja u metafizici i izravnati teren za novu zgradu u kojoj će se naći pretpostavke za odgovore na sva metafizička pitanja! Uzor je za taj zamašni zadatak matematika koja, kako kaže Kant, od doba Grka kroči sigurnim putem znanosti, a od novijega doba tim putem ide i fizika. Kant kaže da su one to mogle postati tek kad su izvršile svoj unutarnji obrat ili revoluciju. Ta revolucija dogodila se u fizici kada se um odvažio prići prirodi na osnovi svojih načela, kada se više nije dao voditi od prirode, te kada je na osnovi tih načela postavljao prirodi pitanja na koja je tražio odgovore eksperimentom. Kant smatra da još nije bilo sličnog obrata u metafizici te si on stavlja u zadatak provesti revoluciju u metafizici kritikom čistoga uma. Taj je obrat Kant nazvao *kopernikanskim*. Kant kaže da je očito kako nije bilo ploda od one do njega uobičajene metafizičke spoznajne pretpostavke prema kojoj se um pasivno ravna prema stvarima. Kant će u *Kritici čistoga uma*¹ pokušati vidjeti da li će u metafizici biti napretka ako se pretpostavi da se stvari ravnaju prema umu. Razrada toga pothvata sadržaj je njegova kritičkog opusa.

Kako bi se odgovorilo na pitanje što je priroda, te što je i kako je moguća znanost o prirodi, Kant je morao u KČU razriješiti niz prethodećih pitanja.

1

Immanuel Kant, *Kritika čistog uma*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1984. Dalje će djelo biti navođeno kao KČU.

Prvo je objasnio razliku između aposteriorne spoznaje (koja je iskustvena) i apriorne (koja prethodi iskustvu). Zatim je objasnio razliku između analitičkih sudova (sudovi koji ne proširuju naše znanje, već ga pojašnjavaju i počivaju na načelu proturječja) i sintetičkih sudova (koji proširuju naše znanje). Svi su iskustveni sudovi sintetički. Pošto znanosti imaju sintetičkih sudova koji su apriorni, kao primjerice matematika i fizika, a to znači da su takvi sudovi nužni i općeniti, potrebno je odgovoriti na pitanje: *kako su mogući sintetički sudovi apriori?* Odgovor na pitanje o njihovoj mogućnosti istom je odgovor na pitanje o mogućnosti prirodne znanosti. Kako ni metafizika nije bez sintetičkih apriornih sudova, to je potrebno vidjeti je li metafizika kao znanost moguća. Pokazat će se da metafizika kao znanost nije moguća, pa će trebati postaviti granice njezinih neosnovanih pretenzija. Budući da čisti um ne može stati kod tog negativnog spoznajnog rezultata, čisti će um potražiti, a prema Kantu i pronaći svoje zadovoljenje koje neće biti na teorijskom nego na praktičkom području. Praktični um daje osnovu za odgovor na pitanje o mogućnosti morala, na kojem onda Kant temelji religiju.

1. Znanost u granicama čistoga uma

1.1. Utemeljenje matematike u transcendentalnoj estetici

Kant u prvom dijelu *transcendentalne elementarne nauke*, koji je naslovljen *transcendentalna estetika*² objašnjava što je pojava i čisti zor. Uvid u ove pojmove predstavlja prvi korak što ga je neophodno učiniti da bi mogli doći do odgovora na pitanje o mogućnosti znanosti i znanstvene spoznaje. Pojava ima materijalni, osjetilni, iskustveni aposteriorni sadržaj i apriornu, iskustvu prethodeću formu. Forma pojave sređuje raznolikost pojava i dana je apriori u našoj duši. Ono u čemu se osjeti mogu srediti ne može samo biti osjet. Ta forma mora se moći razmatrati odvojeno od svakoga osjeta. Čiste predodžbe su one u kojima se ne nalazi ništa što pripada osjetu. Ovu čistu formu osjetilnosti Kant naziva čisti zor. To su prostor i vrijeme koji ostaju kada se apstrahira od svekolike osjetilne danosti. Prostor i vrijeme nisu pojmovi, već apriorne forme zrenja. Prostor kao apriorna forma zrenja omogućuje matematiku kao znanost. Svi su matematički sudovi sintetički i apriorni jer imaju nužnost koju ne mogu dobiti od iskustva. Prostor i vrijeme kao apriorne forme zrenja ne pripadaju stvarima o sebi, već pojavama. Stvar o sebi bitna je sastavnica Kantove koncepcije. Ona je korelat pojavama i ostaje nespoznatljiva. Iz rečenoga uviđamo da su sintetički sudovi apriori mogući samo tako da se apriorne forme zrenja – prostor i vrijeme – ne odnose na stvari o sebi, već svagda samo na pojave i predmete mogućega iskustva. U *transcendentalnoj estetici* element spoznaje jest zor. Pomoću njega predmeti su nam dani. Zorovi mogu biti empirijski, odnosno iskustveni, pa dakle aposteriorni, ili čisti, i apriorni. Zor je empirijski (aposterioran) ako je u njemu sadržan osjet koji pretpostavlja zbiljsku nazočnost predmeta. Čisti zor (aprioran) nastaje kada predodžbi nije primiješan nikakav osjet. Čisti zor sadržava samo formu pod kojom se nešto promatra. To su ukratko rezultati transcendentalne estetike.

U drugom dijelu *transcendentalne elementarne nauke (transcendentalnoj logici)* Kant na početku objašnjava da se predmet pomišlja pomoću pojma. Mišljenje jest akt spontaniteta duše, za razliku od osjetilnosti koja je primalačka, receptivna moć duše. Pojam, kao i zor, može biti ili čist ili empirijski. Čisti pojam sadržava samo misaonu formu nekoga predmeta uopće. Zor i pojam su u spoznaji ravnopravni i ne mogu se lučiti, a još manje hijerarhijski nadređivati jedan drugome, kao što je to bio slučaj u dotadašnjoj filozofiji, stoga:

»Misli bez sadržaja su prazne, zorovi bez pojmova su slijepi.«³

Bez zrenja ostaje naše znanje prazno.

1.2. Transcendentalna analitika kao osnova prirodoznanstvene spoznaje

Transcendentalna analitika, kao dio *transcendentalne logike*, izlaže elemente i načela čiste razumske spoznaje bez kojih se ne može pomišljati nikakav predmet. *Transcendentalna analitika* jest logika istine, za razliku od *transcendentalne dijalektike*, koja um treba očuvati od privida što nastaje kada razum u praznom mudrovanju sama formalna načela čistoga razuma primijeni materijalno na tzv. predmete koji nam nikako ne mogu biti dani u pojavi. Kantov pothvat polazi od tablice dvanaest kategorija. To su svi čisti pojmovi sinteze što ih razum apriori sadrži u sebi, te s njima može nešto razumjeti, tj. pomišljati neki objekt dan u raznolikosti zrenja. Sustavnost ove podjele Kant izvodi iz načela moći suđenja, tj. mišljenja, i to ne slučajno, induktivno i rapsodički, kako je to, kaže Kant, napravio Aristotel.⁴

1.2.1. Transcendentalna dedukcija

*Transcendentalna dedukcija*⁵ objašnjava kako se pojmovi apriori odnose na predmete. Empirijska dedukcija ovdje Kanta ne zanima, jer ona pokazuje način kako je neki pojam dobiven iskustvom i refleksijom o tom iskustvu. Polazište za transcendentalnu dedukciju jest konstatacija da se apriori odnose na predmete prostor i vrijeme kao forme osjetilnosti s jedne, i kategorije kao pojmovi razuma, s druge strane. Kategorije se mogu deducirati samo transcendentalno, a nikako empirijski. Prostor i vrijeme čisti su zorovi koji apriori sadrže uvjete mogućnosti predmeta kao pojava, a sinteza u njima ima objektivnu vrijednost, te Kant ovdje nema potrebe i njih deducirati. Kategorije razuma ne pretpostavljaju uvjete pod kojima su predmeti dani u zrenju, stoga se ovdje javlja teškoća na koju nismo naišli na području osjetilnosti: Kako subjektivni uvjeti mišljenja mogu imati objektivnu vrijednost, tj. sačinjavati uvjete mogućnosti svake spoznaje predmeta? Kant ovu teškoću ilustrira na pojmu uzroka kao posebnoj vrsti sinteze. Pojam uzroka zahtijeva da iz nekoga A nužno i prema općenitom pravilu slijedi neki B. Pojave nam daju slučajeve iz kojih se vidi što se obično događa, ali nikada da je posljedica nužna. Sintezi uzroka i posljedice pripada dignitet koji se ne daje empirijski izraziti. Kako iskustvo pored osjetilnog zrenja sadrži pojam, to će pojmovi o predmetima uopće biti apriorna osnova svake iskustvene spoznaje. Kategorije su te pomoću kojih je moguć predmet iskustva.

»Pojmovi koji sačinjavaju objektivni osnov mogućnosti iskustva upravo su zato nužni.«⁶

Ovdje Kant zamjera Lockeu da je bio nekonzekventan kada je pojmove koji su osnova iskustva izveo iz iskustva, te se odvažio u spoznaju onoga što nadilazi iskustvo. Hume je skeptički izjavio da se s tim pojmovima ne može dalje

² KČU, *transcendentalna estetika*, str. 33–49.

³ Isto, str. 49.

⁴ Isto, str. 62.

⁵ Ovo, izuzetno važno poglavlje, na str. 66–84, Kant je preradio u drugom izdanju KČU. Nažalost, time nisu otklonjene teškoće za razumijevanje ovoga teksta.

⁶ KČU, str. 69.

od iskustva. Kant tvrdi da niti Hume nije dobro postupio, jer postojanje čiste matematike i prirodne znanosti obara njegovu tezu.

Kantova dedukcija kategorija u svom polazištu ima tezu da se samo pomoću kategorija može pomišljati kakav predmet. Podsjetimo se da je Kant mišljenje odredio kao *spontanitet pojmova*. Također je bilo pojašnjeno da receptivitet (osjetilnost) može samo povezana sa spontanitetom (mišljenjem) omogućiti spoznaju. Spontanitet dolazi u svakoj spoznaji i osnova je trostruke sinteze: sinteze aprehenzije (primanja) predodžbi kao modifikacija duše u zrenju, njihove reprodukcije u uobrazilji i njihove rekognicije u pojmu.

»Ova trostruka sinteza upućuje na tri izvora spoznaje koji omogućuju sam razum, a pomoću njega svako iskustvo kao empirijski produkt razuma.«⁷

Prolaženje i sabiranje osjetilne raznolikosti posao je sinteze aprehenzije. Ova sinteza mora se izvršiti i apriori glede predodžbi koje nisu empirijske. Sintezu reprodukcije u uobrazilji Kant pojašnjava na primjeru brojenja i povlačenja crte. Kad bi, naime, gubio iz vida prethodne dijelove crte pri prelaženju na potonje dijelove crte, ne bi mogla nastati predodžba crte kao cjeline i nijedna od prije spomenutih misli, pa ni najčistije prve i osnovne predodžbe o prostoru i vremenu. Sinteza aprehenzije osjetilne raznolikosti nerazdvojno je povezana sa sintezom reprodukcije u uobrazilji. Kako prva sačinjava transcendentalnu osnovu mogućnosti svih spoznaja (empirijskih i čistih apriori), to reproduktivna sinteza uobrazilje pripada transcendentalnim radnjama duše. Kant ovu moć duše naziva transcendentalna moć uobrazilje.

Za pojašnjenje apercepcije naglašavamo da, prema Kantu, spoznajemo neki predmet ako smo u raznolikosti zrenja postigli sintetičko jedinstvo. To je jedinstvo moguće ako se zor mogao proizvesti pomoću funkcije sinteze prema pravilu, koje reprodukciju raznolikosti apriori čini nužnom. Svaka spoznaja zahtijeva pojam; on je s obzirom na svoju formu uvijek nešto općenito što služi kao pravilo našoj spoznaji vanjskih pojava. Ovdje se Kant poslužio primjerom pojma 'tijelo'. Tako pojam o tijelu služi kao pravilo našoj spoznaji vanjskih pojava. Kod opažanja nečega izvan nas neophodna je predodžba protežnosti, a s njom i druge predodžbe koje se pridaju tijelu: neprobojnost, oblik itd. Pojam je osnova jedinstva prema pravilu i obilježava ga nužnost. Svakoj nužnosti osnova je neki transcendentalni uvjet.

1.2.1.1. Prvobitni i transcendentalni uvjet poimanja jest transcendentalna apercepcija

To je središnji pojam transcendentalne dedukcije. Kant ju određuje kao čistu prvobitnu, nepromjenjivu svijest.

»Numeričko je jedinstvo ove apercepcije, dakle, isto tako apriori osnovom svima pojmovima kao što je raznolikost prostora i vremena osnovom zorovima osjetilnosti.«⁸

Ovo transcendentalno jedinstvo apercepcije čini mogućom vezu svih predodžbi prema zakonima, tj. čini mogućim pojam. Ovo je jako važna teza koju Kant formulira i na ovaj način:

»Tako je prvobitna i nužna svijest identiteta samoga sebe ujedno i svijest jednog isto nužnoga jedinstva sinteze svih pojava prema pojmovima, tj. prema pravilima.«⁹

Bez transcendentalne apercepcije naša bi duša bila ispunjena, kaže Kant, kao som pojava i ne bi nikad mogla doći do iskustva, a jedinstvo sinteze prema empirijskim pojmovima bilo bi posve slučajno. Uvjeti apriori mogućeg iskustva ujedno su uvjeti mogućnosti predmeta iskustva.

»Kategorije nisu ništa drugo nego uvjeti mišljenja za moguće iskustvo kao što prostor i vrijeme sadrže za njih uvjete zrenja.«¹⁰

Pomoću njih se uz pojave mogu zamišljati objekti, pa imaju apriori objektivnu vrijednost. Tako pojam uzroka nije ništa drugo nego sinteza prema pojmovima.

Kant naglašava da su isprazni i uzaludni svi pokušaji da se čisti razumski pojmovi izvedu iz iskustva i da im se prida empirijsko postanje. Iskustvo uči da nakon pojave obično slijedi nešto drugo, ali ne da *nužno* slijedi. Na čemu se osniva empirijsko pravilo asocijacija, pita Kant, i odgovara da je to afinitet raznolikosti. Predodžba općega uvjeta po kojemu se određena raznolikost može postaviti zove se pravilo, a ako se mora postaviti zove se zakon. Sve su pojave povezane nužnim zakonom u transcendentnom afinitetu, a empirijski afinitet samo je njegova posljedica. Priroda se upravlja prema našem subjektivnom načelu apercepcije. Ona je tek skup pojava, a ne stvar o sebi. Priroda nam je dana ovisno o izvorima našega mišljenja. Ove Kantove teze imaju dalekosežne posljedice, te upućuju na skromnost u svakom istraživanju prirode. Sintetička načela općega jedinstva prirode ne mogu biti uzeta od prirode ili od samih predmeta prirode, jer bi se to moglo dogoditi samo empirijski, a takovo jedinstvo bi bilo samo slučajno. No kad se misli priroda, onda se misli upravo nužna sveza, a ne neko slučajno jedinstvo. Pored apercepcije, važnu posredujuću ulogu Kant pridaje uobrazilji.

»Mi dakle imamo čistu uobrazilju kao osnovnu moć ljudske duše koja je apriori osnovom svakoj spoznaji.«¹¹

Pomoću ove transcendentne funkcije uobrazilje povezuju se osjetilnost i razum jer bi inače davali pojave ali ne empirijsko spoznanje, iskustvo. Njome povezujemo raznolikost zrenja s jedne i uvjete nužnoga jedinstva čiste apercepcije, s druge strane. Zbiljsko iskustvo koje se sastoji od aprehezije, asocijacije i rekognicije pojava sadrži u ovoj posljednjoj i najvišoj moći pojmove, koji omogućuju formalno jedinstvo iskustva, te svaku objektivno vrijednu (istinu) empirijske spoznaje.

»Ova načela rekognicije raznolikosti, ukoliko se odnose samo na formu u jedinstva uopće, jesu dakle one kategorije.«¹²

Konačno to Kantu omogućuje da definira u ovom kontekstu prirodu.

»Dakle red i pravilnost u pojavama, koje nazivamo prirodom, unosimo mi sami u njih, pa ih u njima ne bismo ni mogli naći, da ih mi ili priroda naše duše nije iskonski stavila u njih.«¹³

U prvobitnim spoznajnim izvorima naše duše apriori su sadržane subjektivne osnove jedinstva, te su ti subjektivni uvjeti objektivno vrijedni. Objektivna

7
Isto, str. 72.

8
Isto, str. 75.

9
Isto. U hrvatskom prijevodu stoji umjesto riječi *pojava* riječ *pojmovi*. To onemogućuje razumijevanje teksta: »Also ist das ursprüngliche und notwendige Bewußtsein der Identität seiner selbst zugleich ein Bewußtsein einer eben so notwendigen Einheit der Synthesis aller Erscheinungen nach Begriffen, d. i. nach Regeln, ...« – Immanuel Kant, *Werke*,

Bd III, *KdRV*, WBG, Darmstadt 1983., I, A 108, str. 168.

10
Isto, str. 76.

11
KČU, str. 81.

12
Isto.

13
Isto.

pravila zovu se zakoni. Iskustveni zakoni proizlaze iz viših zakona. Najviši potječu iz samoga razuma i nisu uzeti iz iskustva. Naprotiv, oni pojavama pribavljaju njihovu zakonitost i time omogućuju iskustvo. Zato Kant može sada kazati o razumu za zdravorazumsku i neosvijestenu prirodnoznanstvenu poziciju alarmantnu tezu:

»Razum je samo zakonodavstvo za prirodu, tj. bez razuma ne bi uopće bilo prirode, tj. sintetičkoga jedinstva raznolikoga u pojavama prema pravilima.«¹⁴

Pojava nema izvan nas, nego one samo egzistiraju u našoj osjetilnosti, a osjetilnost je moguća samo u jedinstvu apercipije koje je transcendentalna osnova nužne zakonitosti svih pojava u iskustvu. Pojave kao moguća iskustva leže apriori u razumu i dobivaju svoju formalnu mogućnost od njega. Isto tako zorovi leže u osjetilnosti, pa su prema formi samo pomoću nje mogući. Sam Kant kaže da koliko god pretjerano i proturječno zvučalo treba reći:

»Razum je sam izvor zakona prirode, a prema tome i formalnoga jedinstva prirode... Empirijski zakoni samo su posebna određenja čistih zakona razuma... Pod njima poprimaju pojave zakonsku formu, kao što sve pojave... moraju biti primjerene uvjetima čiste forme osjetilnosti.«¹⁵

Dakle, čisti je razum u kategorijama zakon sintetičkoga jedinstva svih pojava, pa tek usljed toga čini mogućim iskustvo s obzirom na njegovu formu.

Čisti razumski pojmovi, čak ako se primijene na zorove apriori (kao u matematici), pribavljaju spoznaju samo utoliko ukoliko se ti zorovi apriori, a pomoću njih i čisti razumski pojmovi mogu primijeniti na empirijske zorove. Kategorije pomoću zora daju spoznaju o stvarima samo ako se primijene na empirijski zor, tj. one služe samo za mogućnost empirijske spoznaje. Ta spoznaja zove se iskustvo. Ovim određenjem iskustva Kant određuje prirodnoznanstvenu spoznaju. Kategorije su primjenjive za spoznaju stvari samo ako se te stvari prihvaćaju kao predmeti mogućega iskustva. Kant sažimajući određuje prirodu kao cjelokupnost pojava (*natura materlalter spectata*), a kategorije su pojmovi koji joj propisuju zakone. Ti pojmovi se ne izvode iz prirode niti se upravljaju prema njoj kao uzoru (jer bi tada bili samo empirijski). Kant pita: kako to valja shvatiti da se priroda ravna prema njima?

»Evo rješenja ove zagonetke.«¹⁶

Nije, naime, ništa čudnovatije da se zakoni po kojima se ravnaju pojave u prirodi slažu s razumom i njegovim formama apriori, tj. njegovom moći da povezuje raznolikost uopće, od toga kako se same pojave apriori mogu slagati s formom osjetilnog zora. Zakoni ne egzistiraju u pojavama, nego samo relativno u odnosu prema subjektu, ukoliko ima razuma. Isto tako pojave ne egzistiraju o sebi, nego samo relativno u odnosu prema ovom istom biću ako ima osjetila. Pojave su samo predodžbe o stvarima koje ostaju nespoznate prema onome što su o sebi.

Spoznaja koja je ograničena samo na predmete iskustva nije sva uzeta iz iskustva, nego su čisti zorovi i čisti razumski pojmovi oni elementi spoznaje koji se apriori nalaze u nama. Dva su načina objašnjenja nužnoga sklada iskustva s pojmovima o njegovim predmetima: iskustvo čini mogućim pojmove ili pojmovi čine mogućim iskustvo. Ono prvo glede kategorija i čistoga osjetilnoga zora Kant dakako odbija. To bi bila pogreška *generatio aequivoca*. Preostaje ono drugo, a to je neka vrsta sustava epigeneze čistoga uma.

1.3. Transcendentalna rasudna snaga ili kako kategorije čine mogućim iskustvo?

Ako je razum moć pravila, onda je *rasudna snaga* moć supsumiranja pod pravila, tj. moć razlikovanja koji stoji li nešto pod danim pravilom ili ne. Opća logika

nema propisa za rasudnu snagu. Rasudna snaga je talent prirodnog razuma čiji se nedostatak ne može nadoknaditi. Nedostatak rasudne snage Kant naziva glupost.¹⁷ U prvom poglavlju transcendentalne doktrine rasudne snage baviti će se Kant osjetilnim uvjetom pod kojim se jedino mogu upotrebljavati čisti razumski pojmovi, tj. shematizmom čistih razumskih pojmova. U drugom se bavi sintetičkim sudovima koji pod ovim uvjetima apriori proizlaze iz čistih razumskih pojmova i koji su osnova svim ostalim spoznajama apriori, tj. bavi se načelima.

1.3.1. Shematizam čistih razumskih pojmova

U svim supsumcijama predmeta pod pojam, predmet i pojam moraju biti isto-
vrstni. Kant koristi primjer tanjura i kružnice. Empirijski pojam tanjura isto-
vrstan s čistim geometrijskim pojmom kružnice, te se okruglost koja se u poj-
mu pomišlja u tanjuru daje promatrati. Čisti razumski pojmovi u usporedbi s
empirijskim (uopće osjetilnim) zorovima posve su neistovrstni. Zbog toga se
Kantu nameće pitanje,¹⁸ kako je moguća supsumcija zorova pod čiste razum-
ske pojmove, tj. primjena kategorija na pojave? To je objašnjenje ovdje nužno
za razliku od drugih znanosti. To mora biti nešto treće što je, s jedne strane
istovrstno s kategorijom, a s druge s pojavom i što čini mogućom primjenu
kategorije na pojavu. Ta posredujuća predodžba mora biti s jedne strane čista
i bez ičega empirijskoga, pa dakle intelektualna, a s druge osjetilna.

»Takva je predodžba transcendentalna shema.«¹⁹

U transcendentalnoj dedukciji saznali smo da je jedini način na koji nam
predmeti bivaju dani modifikacija naše osjetilnosti, da se kategorije mogu
primijeniti samo na pojave, a ne na stvari o sebi. Potom smo saznali da čisti
pojmovi apriori osim funkcije razuma u kategoriji moraju sadržavati formalne
uvjete osjetilnosti (naročito unutrašnjega osjetila) koji sadrže uvjet pod kojim
se kategorije mogu primijeniti na predmete osjetila. Ovaj čisti i formalni uvjet
osjetilnosti na koji je pojam u svojoj razumskoj primjeni restringiran. Kant
naziva shemom toga pojma, a postupak razuma s tim shemama – shematizam
čistoga razuma.

»Shema je sama o sebi u svako doba samo produkt uobrazilje.«²⁰

Shema nije slika. Našim čistim osjetilnim pojmovima nisu nikada osnovom
slike predmeta, nego sheme. Pojašnjenje daje pet točaka..... koje su slika bro-
ja pet. Ako ja tako naslikam broj stotinu ili veći, onda mi njihova slika neće
pomoći da je pregledam i usporedim s pojmom. Dakle, ako ja pomišljam broj,
onda je to više predodžba metode kako se neka množina pomišlja prema
određenom pojmu:

»Dakle tu predodžbu o općem postupku uobrazilje, kojim se pojmu pribavlja njegova slika,
nazivam shemom za taj pojam.«²¹

14
Isto, str. 82.

15
Isto.

16
Isto, str. 397.

17
Isto, str. 85.

18
Isto, str. 87.

19
Isto.

20
Isto, str. 88.

21
Isto.

Tako pojmu 'trokut' nije nikada adekvatna ni jedna njegova slika, jer je slika uvijek ograničena na jedan konkretni trokut koji je uvijek samo dio cjeline, npr. mogu nacrtati samo pravokutni trokut, samo istostranični, a nikada trokut uopće...

»Shema trokuta može uvijek egzistirati samo u mislima, a znači pravilo uobrazilje s obzirom na čiste oblike u prostoru.«²²

Za ovaj shematizam našega razuma glede pojava, moć koja je duboko skrivena u duši, Kant smatra da teško da ćemo je ikada izmamiti prirodi i raskriti.

»Slika je produkt empirijske moći produktivne uobrazilje, a shema osjetilnih pojava (kao figura u prostoru) jest produkt i kao neki monogram čiste uobrazilje apriori pomoću kojega i prema kojemu slike tek postaju moguće.«²³

Sheme nisu ništa drugo nego *vremenska određenja* apriori prema pravilima, a ova se po redu odnose na *vremenski niz* (kvantitet), *vremenski sadržaj* (kvalitet), *vremenski red* (odnos ili relacija) i *vremenski skup* (modalitet) glede svih mogućih predmeta. Sheme čistih razumskih pojmova jedini su uvjeti koji pojmovima pribavljaju neki odnos prema objektima, tj. *značenje*. Zato kategorije imaju samo empirijsku primjenu, jer služe za to da se pojave pomoću načela apriori nužnoga jedinstva podvrgnu općim pravilima sinteze i da time postanu podesne za iskustvo. Sheme osjetilnosti ograničavaju kategorije na uvjete izvan razuma (osjetilnost). Shema je zapravo *fenomenon* ili osjetilni pojam predmeta u skladu s kategorijama. Kategorije bez shema samo su funkcije razuma za pojmove, ali onda ništa ne predstavljaju. Značenje dobijaju od osjetilnosti koja razum realizira i ograničuje. U prethodnom poglavlju razmatrana je transcendentalna rasudna snaga glede općih uvjeta pod kojima je ovlaštena rabiti čiste razumske pojmove za sintetičke sudove.

Sada treba sudove koje razum proizvodi sustavno prikazati.

1.3.2. Sustav svih sintetičkih načela čistoga razuma

I ovdje se Kant oslanja na tablicu kategorija koja mu daje sigurno rukovodstvo za sustav svih sintetičkih načela čistoga razuma, jer ta pravila nisu ništa drugo nego pravila objektivne primjene kategorija. Iz toga proizlazi da su sva načela čistoga razuma aksiomi zrenja (kvantitet), anticipacije opažanja (realitet), analogije iskustva (relacija ili odnos) i postulati empirijskoga mišljenja uopće (modalitet).

Čistome razumu, koji je moć pravila, valja zahvaliti to što uopće postoje pravila u zbivanjima. Bez pravila ne bi bilo spoznaje predmeta. Čak prirodni zakoni iako su načela empirijske razumske primjene, imaju neki izraz nužnosti zbog razloga koji vrijede apriori i prije svakoga iskustva. Sažeto možemo reći: *svi zakoni prirode stoje pod višim načelima razuma, a iskustvo pridaje slučaj koji stoji pod pravilom*. Ima čistih načela apriori koja nisu izvedena iz čistoga razuma, nego zora. Takvih načela ima u matematici, ali njihova primjena na iskustvo, tj njihova objektivna vrijednost osniva se uvijek na čistome razumu.

Matematička načela su aksiomi i anticipacije. Njihova je veza slaganje onoga što ne pripada nužno zajedno. Za pojašnjenje Kant uzima dva trokuta koja nastaju kad se kvadrat podijeli dijagonalom, a takva je sinteza *istovrsnoga* u svemu što se daje razmatrati *matematički*.²⁴ Ovu sintezu Kant dalje dijeli na *agregat*, koji se odnosi na *ekstenzivne veličine* i *koaliciju* koja se odnosi na *intenzivne veličine*.

Dinamička su načela analogije i postulati. Dinamička veza nije hotimična i odnosi se na vezu bitka raznolikoga. Ova veza obuhvaća ono što *nužno ide zajedno*, kao što učinak pripada uzroku ili akcident supstanciji – kao apriorna veza neistovrsnoga i dijeli se na *fizičku* vezu pojava među sobom i *metafizičku* vezu u moći spoznavanja apriori. Imena *matematičko* i *dinamičko* ne znače da je riječ o načelima ovih znanosti, već je riječ o načelima čistoga razuma u odnosu prema unutrašnjem osjetilu uslijed kojih sva matematička i dinamička načela dobivaju svoju mogućnost.

*I.3.2.1. Načelo aksioma zrenja kaže da su svi zorovi ekstenzivne veličine.*²⁵

Ekstenzivne veličine one su u kojima predodžba dijelova omogućuje predodžbu cjeline. I najmanju crtu ne mogu si predočiti, a da je ne povlačim u mislima. Isto je i s vremenom, gdje ja pomišljam sukcesivni tijek od jednoga trenutka do drugoga, gdje se dodavanjem dijelova proizvodi jedna veličina. Pošto je kod svih pojava čisti zor ili prostor ili vrijeme, to je svaka pojava ekstenzivna veličina, jer se može spoznati u aprehenziji samo sukcesivnom sintezom od dijela do dijela. Pojave su agregati (množine unaprijed danih dijelova), a to nije slučaj kod svih vrsta veličina, nego samo kod onih koje si predočujemo kao *ekstenzivne*. Slijedi Kantov dalekosežni stav o produktivnoj uobrazilji kao osnovi geometrije.

»Na ovoj sukcesivnoj sintezi produktivne uobrazilje u proizvođenju oblika osniva se matematika protežnosti (geometrija) sa svojim aksiomima koji izražavaju uvjete osjetilnoga zrenja apriori. Pod tim pojmom jedino može nastati shema čistoga pojma u vanjskoj pojavi, npr. između dviju točki moguć je samo jedan pravac; dva pravca ne zatvaraju nikakav prostor, itd. To su aksiomi, koji se zapravo odnose samo na veličine (quanta) kao takve.«²⁶

Aksiomi su sintetička načela. Evidentni sudovi brojčanih odnosa ($7+5=12$) jesu pojedinačni sintetički sudovi, sintetičke formule. Tu se radi o sintezi istovrsnoga (jedinica), ako je riječ o broju (npr 2, 3 ili 5). Valja uočiti da Kant pri ovoj sintezi istovrsnoga, koja se dešava pri brojenju, ne spominje sukcesivnu sintezu produktivne uobrazilje.

*I.3.2.2. Načelo anticipacija opažanja glasi: ono realno u pojavi, što je predmet osjeta, ima intenzivnu veličinu, tj. neki stupanj.*²⁷

Pojave nisu samo zorovi nego imaju i materiju. To je ono realno u osjetu. Svako osjetilo ima neku intenzivnu veličinu koja nije jednaka nuli, te je time osjet uopće moguć. To je stupanj utjecaja na osjetilo.

»Svaka spoznaja kojom ja ono što pripada empirijskoj spoznaji, mogu apriori spoznati i odrediti može se nazvati anticipacijom.«²⁸

Kant ponovo naglašava da na pojavama ima nešto što se nikako ne može spoznati apriori i u tome je razlika između empirijske spoznaje i spoznaje apriori, a to je osjet ili materija opažanja. Ono realno u pojavi ima uvijek neku veličinu, ali ne ekstenzivnu.

22
Isto, str. 88.

23
Isto, str. 89.

24
Vidjeti bilješku u 2. izdanju, str. 97.

25
Prema 2. izdanju, str. 98.

26
KČU, str. 91.

27
Isto, str. 100.

28
Isto.

»Onu veličinu, koja se aprehendira samo kao jedinstvo i u kojoj se mnoštvo može predočiti samo pomoću približavanja negaciji = 0, nazivam *intenzivnom*.«²⁹

Stupanj realiteta kao uzroka (bilo osjeta ili drugoga realiteta u pojavi, tj. neke promjene) naziva Kant momentom. Svaki osjet, ma kako malen, ima neku intenzivnu veličinu, tj. stupanj. Svaka crvena boja ima neki stupanj koji nikada nije najmanji, a tako biva s toplinom, težinom, itd. Svojstvo veličina da nijedan njihov dio nije najmanji mogući (ni jedan dio jednostavan) zove se kontinuitet. Prostor i vrijeme jesu *quanta continua* i niti jedan njihov dio ne može biti dan, a da nije ograničen (točkama i trenucima). Prostor se sastoji samo od prostora, vrijeme samo od vremena. Točke i momenti (trenuci, *Augenblicken*) samo su granice. Takve veličine mogu se nazvati i *tekućima*, jer sinteza (produktivne uobrazilje) u njihovu proizvođenju jest tijek u vremenu kojega se kontinuitet običava nazvati tečenjem ili protjecanjem.

1.3.2.3. Opće načelo triju analogija iskustva glasi »Iskustvo je moguće samo pomoću predodžbe nužne povezanosti opažanja.«³⁰ U II. izdanju KČU Kant kaže da je iskustvo empirijska spoznaja koja pomoću opažanja određuje objekt. Ono je sinteza opažanja koja sama nije sadržana u opažanju, već u svijesti. To jedinstvo sačinjava bitnost spoznaje *objekata* osjetila. U iskustvu su opažanja tek slučajno zajedno. Iz samih opažanja ne nastaje nužnost njihove povezanosti, jer aprehenzija sastavlja samo raznolika empirijska zrenja bez ikakve predodžbe o nužnosti veze pojava koja ih sastavlja u prostoru i vremenu. Stoga je prema Kantu iskustvo spoznaja objekata pomoću opažanja. U njemu se predočuje odnos u opstojnosti raznolikosti i to kako je objektivno u vremenu. Samo se vrijeme ne opaža. Određenje objekta u vremenu moguće je samo pomoću njihove veze uopće, dakle pomoću pojmova koji povezuju. Ovi pojmovi sadržavaju nužnost; iskustvo je moguće samo pomoću predodžbe nužne veze opažanja.

Tri su modusa vremena:³¹ trajnost, slijed i istovremenost. Zato će svakom iskustvu predhoditi tri pravila svih vremenskih odnosa pojava, pa će ta tri pravila omogućiti iskustvo. U analogijama iskustva riječ je o opstojnosti pojava i njihovu međusobnu odnosu s obzirom na tu opstojnost. Opstojnost se ne može apriori spoznati. Aksiome i anticipacije Kant je nazvao matematičkim načelima, jer opravdavaju primjenu matematike na pojave i odnosila su se na pojave glede njihove mogućnosti, učeći kako bi se glede zrenja i onoga realnoga njihova opažanja mogle proizvesti prema pravilima matematičke sinteze. Zato se kod njih mogu primijeniti pravila brojčane veličine, a s njima određenje pojave kao veličine. Tako se stupanj osjeta sunčanog svjetla može iskazati kao 200 000 mjesečevoga i apriori određeno dati, tj. konstruirati.³² Posve je drukčije ovdje gdje se opstojnost pojava apriori svodi pod pravila. Opstojnost se ne daje konstruirati, pa će se analogije odnositi samo na odnos opstojnosti, te će dati samo regulativna načela.

Analogije, aksiomi i anticipacije kao sintetička načela vrijede samo kao načela empirijske razumske primjene, a nipošto kao načela transcendentalne primjene. To znači da se pojave ne mogu izravno sumpsumirati pod kategorije, nego samo pod njihove sheme. Ova se načela ne odnose na stvari same o sebi, nego na pojave, i imaju za cilj uvjete jedinstva empirijske spoznaje. Prvom analogijom Kant iskazuje načelo trajnosti supstancije:

»Kod svake mijene pojava traje supstancija, a njezin se kvantum u prirodi niti povećava niti smanjuje.«³³

Pojave su moguće samo u vremenu kao njihovu supstratu, i u kojem se ima pomišljati svaka mijena pojava. Vrijeme se ne mijenja niti se samo o sebi

može opažati. U svima pojavama ono trajno jest supstancija; ono što se mijenja pripada određenjima supstancije. Sintetičko načelo »kod svih promjena na svijetu ostaje s u p s t a n c i j a, a samo se a k c i d e n c i j e mijenjaju«,³⁴ pored filozofa poznaje i obični i znanstveni razum. To načelo zaslužuje stajati na čelu apriornih zakona prirode. Načelo da je supstancija trajna, jest tautologijsko. Potreba toga načela oduvijek je postojala u empirijskoj spoznaji, ali se nije dokazalo, jer se i ne može izvesti dogmatički iz pojmova. Kant objašnjava tradicionalno metafizičko načelo: iz ničega ne postaje ništa, samo kao drugi zaključak iz načela trajnosti.

Druga analogija kao načelo vremenskoga slijeda pojašnjava zakon kauzaliteta:

»Sve što se z b i v a (počinje biti) pretpostavlja nešto na što slijedi prema nekome pravilu.«³⁵

U prethodnom načelu pokazalo se da nema nastajanja i nestajanja same supstancije, nego da su to akcidencije supstancije koja traje. Pojam promjene pretpostavlja subjekt koji traje. Opažam da pojave slijede jedna za drugom, tj. povezujem dva opažanja u vremenu. Povezivanje nije djelo samoga osjetila i zrenja, nego je produkt *sintetičke moći uobrazilje* koja određuje unutrašnje osjetilo u pogledu vremenskoga odnosa. Moja imaginacija jedno (stanje) postavlja prije, a jedno poslije, a ne da u objektu jedno stanje prethodi drugome ili, drugim riječima, samim opažanjem ostaje neodređen *objektivni odnos* pojava koje slijede jedna za drugom. Taj odnos između oba stanja, da bi se spoznao, mora se pomišljati kao nužan, tj. treba jedan postaviti prije, a drugi poslije. Pojam koji sobom nosi nužnost sintetičkoga jedinstva može biti samo čisti razumski pojam koji ne leži u opažanju. To je ovdje pojam *odnosa uzroka i učinka*, od kojih uzrok određuje učinak u vremenu kao posljedicu, a ne kao nešto što bi moglo samo u uobrazilji prethoditi. Tako je zbog toga jer mi svaki slijed pojma podvrgavamo zakonu kauzaliteta. Tako i jest moguće samo iskustvo, tj. empirijska spoznaja pojava, odnosno znanstvena spoznaja prirode i prirodna znanost.

Treća analogija kazuje da sve supstance, ukoliko se u prostoru mogu opažati kao istodobne, jesu u međudjelovanju. Za Kanta »istodobnost je egzistencija različitosti u istome vremenu.«³⁶ Samo se vrijeme, kao što je već dva puta naglašeno, ne opaža. Istodobnost supstancija u prostoru može se spoznati u iskustvu samo pod pretpostavkom njihova zajedničkoga međusobnog djelovanja. To zajedničko djelovanje uvjet je mogućnosti samih stvari kao predmeta iskustva. Kant kaže da riječ zajedništvo rabi u smislu *commercium* (a ne *communio*), što znači dinamičko zajedništvo. Svjetlo koje titra između našega oka i stvari u svijetu proizvodi posredno zajedništvo između nas i njih, dokazujući istodobnost potonjih. Bez zajedništva, svako bi opažanje bilo po-

29
Isto, str. 101.

30
Vidjeti početak dokaza prema 2. izdanju, str. 104 i 105.

31
Podsjetimo se da to odgovara tablici kategorija gdje se sudovi po relaciji dijele na kategoričke, hipotetičke i disjunktivne.

32
Ovo je važno, jer kad Kant kaže dati, onda to znači i konstruirati, proračunati.

33
Prema 2. izdanju, str. 107.

34
KČU, str. 108.

35
Isto, str. 110.

36
Isto, str. 119.

java u prostoru otrgnuto jedno od drugoga, a lanac empirijskih predodžbi, tj. iskustvo bi započelo kod novoga objekta posve iznova bez odnosa s prethodnim iskustvom. Kant ne opovrgava prazni prostor, koji je tamo gdje opažanja ne dopiru i gdje nema empirijske spoznaje o istodobnosti; ali on onda ni za jedno naše moguće iskustvo nije nikakav objekt.

Sabirući ove rezultate o analogijama, Kant određuje prirodu, prirodne zakone i ono što im stoji u osnovi:

»Pod prirodom (u empirijskom smislu) razumijevamo vezu pojava s obzirom na njihovu opstojnost po nužnim pravilima, tj. prema zakonima. Ima dakle određenih zakona, i to zakona apriori, koji prirodu tek čine mogućom. Empirijski zakoni mogu opstojati i mogu se naći samo pomoću iskustva, i to prema onim prvotnim zakonima po kojima samo iskustvo tek postaje moguće. Dakle, naše analogije prikazuju zapravo jedinstvo prirode u povezanosti svih pojava pod određenim eksponentima... koji izažavaju odnos vremena (ukoliko ono u sebi obuhvaća svu opstojnost) prema jedinstvu apercipcije, koje se može izvršiti samo u sintezi prema pravilima. Zajedno one dakle kazuju: sve pojave leže u jednoj prirodi i moraju ležati u njoj, jer bez toga jedinstva apriori ne bi bilo moguće jedinstvo iskustva, dakle ni određenje predmeta u njemu.«³⁷

Kant ove zakone naziva *Transcendentalnim prirodnim zakonima*.³⁸

1.3.2.4. U skladu sa shematizmom tablice kategorija, Kant sada prelazi na pojašnjenje modaliteta empirijskoga mišljenja. Postulati empirijskoga mišljenja objašnjavaju da je *moguće* ono što se slaže s formalnim uvjetima iskustva, da je *zbiljsko* ono što stoji s materijalnim uvjetima iskustva (osjeta) i da je *nužno* ono čija je veza sa zbiljskim određena prema općim uvjetima iskustva. Kategorije modaliteta koje se pridaju pojmu imaju tu osobitost da ni najmanje ne proširuju određenje objekta nego samo izražavaju odnos prema moći spoznavanja. Kad je pojam neke stvari potpun, ja još mogu pitati je li predmet moguć ili zbiljski, a ako je ovo posljednje: je li nužan? Time se ne misle određenja prema samom objektu nego se pita: kako se odnosi prema samom razumu i njegovoj empirijskoj uporabi, prema empirijskoj rasudnoj snazi i umu? Načela modaliteta nisu ništa drugo nego objašnjenja pojmova mogućnosti, zbilje i nužnosti u njihovoj empirijskoj uporabi, te su stoga restrikcije svih kategorija na samu empirijsku uporabu ne dopuštajući transcendentalnu.

Kant potom, na osnovi ovih rezultata, pobija Kartezijev problematični, kao i Berkelyjev dogmatički idealizam koji je otklonjen već u transcendentalnoj estetici. Kant to može jer je uvjerljivo pokazao da mi o vanjskim pojavama imamo iskustvo, a ne samo uobraženje. Kant dokazuje da je čak naše *unutrašnje iskustvo*, za Kartezija *nesumnjivo*, moguće samo pod pretpostavkom *vanjskoga iskustva* pomoću onoga što je trajno. Opažanje trajnoga moguće je tek pomoću neke *stvari* koja je izvan mene, a ne pomoću same *predodžbe* neke stvari izvan mene, pa Kant iskazuje sažeto:

»Svijest o mojoj vlastitoj opstojnosti ujedno je neposredna svijest o opstojnosti drugih stvari izvan mene.«³⁹

Dalje, u 1. primjedbi,⁴⁰ Kant naglašava da je vanjsko iskustvo neposredno, te da je samo pomoću njega moguće unutrašnje iskustvo. Predodžba *ja jesam* izražava svijest i prati svako mišljenje, sadrži u sebi neposredno egzistenciju subjekta, ali ne i njegovu *spoznaju*, dakle ni empirijsku spoznaju, tj. iskustvo. Za to je, osim misli o tome što egzistira, potrebno i zrenje, ovdje pak unutrašnje zrenje da bi se subjekt odredio glede vremena. Za to su potrebni vanjski predmeti, te je unutrašnje iskustvo moguće jedino posredno i pomoću vanjskoga iskustva.

U općoj primjedbi o sustavu načela Kant kaže da, dok nedostaje zor, dotle se ne zna da li se neki objekt pomoću kategorija pomišlja. Kategorije same za

sebe *nisu spoznaje nego samo misaone forme*, kako bi se od danih zorova napravile spoznaje. Od samih kategorija ne može se napraviti nikakvo sintetičko načelo, pa niti ono kauzaliteta. Kant kaže da je ovo načelo mogao dokazati samo o objektima mogućega iskustva: sve što se događa pretpostavlja neki uzrok, pa je dokazan kao načelo mogućnosti iskustva, dakle spoznaje u empirijskome zrenju danoga objekta, a ne na osnovi samih pojmova. Na kraju opće primjedbe o sustavu načela u II. izdanju, Kant kaže:

»Sva su načela čistoga razuma samo načela apriori mogućnosti iskustva, a samo se na iskustvo i odnose sva sintetička načela apriori, štoviše njihova se mogućnost sama potpuno osniva na ovome odnosu.«⁴¹

1.4. Iz Poglavlja *O razlogu razlikovanja svih predmeta na noumena i phenomena* daje se uočiti kako Kant opetovano naglašava da razum svoja načela apriori i svaki svoj pojam može upotrijebiti samo empirijski, a ne transcendentalno. Transcendentalna uporaba pojma odnosila bi se na stvari po sebi, a empirijska na pojave, tj. predmete mogućega iskustva. Da je moguća samo potonja, vidi se iz ovoga: Za svaki se pojam najprije zahtijeva logička forma pojma (mišljenja), a potom i mogućnost da mu se daje predmet na koji se odnosi (zor) i bez kojega pojam nema nikakova smisla. Predmet se može dati pojmu samo u zoru. Svi pojmovi i sva načela, koliko god bila apriori moguća, odnose se ipak samo na empirijske zorove, tj. na data za moguće iskustvo. Bez toga su igra uobrazilje ili razuma.

Čisti razumski pojmovi nikada se ne mogu upotrijebiti transcendentalno, nego uvijek samo empirijski, a načela se čistoga razuma odnose na predmete osjetila, a ne na predmete uopće.⁴² Rezultat čitave transcendentalne analitike Kant sažima u tezi da razum može apriori anticipirati samo formu mogućeg iskustva uopće i ne može prijeći pregrade osjetilnosti unutar kojih nam jedino mogu biti dani predmeti, jer što nije pojava nije predmet mogućeg iskustva. Načela su razuma samo načela ekspozicije pojava.⁴³ Što je ostalo od ontologije kao tradicionalne filozofske discipline koja je mislila da o stvarima uopće daje sintetička načela? Ona »mora postati čedna jednostavna analiza čistoga razuma«.⁴⁴

1.5. Na ovome će mjestu biti dobro podsjetiti se *Prolegomene*, gdje je Kant jasniji i eksplicitniji u izlaganju. U §26 pojašnjava mogućnost primjene matematike na osjetilno zrenje i time mogućnost na matematici zasnovane prirodne znanosti. Kant upozrava da iskustvo nije nikakav agregat zamjedaba. Ovu važnu tezu treba naglašavati, jer nas spašava od zabluda empirizma. Kant u §27 ponovo polemizira s Humeom, koji je tvrdio da odnos opstanka jedne stvari prema opstanku druge ni na koji način ne uviđamo umom (zakon kauzaliteta). Kant dodaje da ne uviđamo ni pojam subzistencije, tj. nužnosti da je opstanku stvari osnovom subjekt (*supstancija*), koji sam ne može biti

37
Isto, str. 121.

38
Isto.

39
Isto, str. 126.

40
Isto.

41
Isto, str. 132.

42
Isto, str. 137.

43
Kant analitikom uspostavlja pojavu, objekt, iskustvo, empiriju, pa time i samu prirodu. Tu je već na djelu sloboda. Ovo uspostavljanje prirode korespondira uspostavljanju ljudske zajednice. Tu je epohalnost Kanta.

44
Isto, str. 137.

predikat druge stvari. Ista neshvatljivost proteže se i na *zajedništvo* stvari, te kako bi supstancije imale zavisiti jedna od druge i to nužno. Kant kaže da je on dovoljno pokazao da ti pojmovi *nisu uzeti iz iskustva*, te da nužnost koja s njima ide nije stvar navike. Ti pojmovi i načela »apriori stoje prije svakog iskustva, i da imaju svoju nesumnjivu objektivnu vrijednost, ali naravno samo s obzirom na iskustvo«. ⁴⁵ U §30 *Prolegomena* Kant ističe da razumski pojmovi nemaju nikakova značenja ako se hoće protegnuti na stvari o sebi (noumena). Oni služe za sricanje pojava, kako bi se mogle pročitati kao iskustvo. Izvan su toga to samo samovoljne veze bez objektivnoga realiteta. Iskustvo se izvodi iz tih pojmova i zakona, a ne obrnuto. Tom obratu, kaže Kant, Hume se nije dosjetio. Stoga: »Sva sintetička načela apriori nisu ništa drugo nego principi mogućeg iskustva«, ⁴⁶ te se ne mogu odnositi na stvari o sebi. Čista matematika i čista prirodna znanost odnose se samo na pojave, a ne na stvari o sebi. Ovo treba shvatiti kao svojevrsni apel upućen istraživačima prirode, ali koji su oni skloni previdjeti, pa zapadaju u raznorazne scientizme.

Stožerno pitanje čitavog dosadašnjeg istraživanja u KČU, u §36 *Prolegomena* glasi: kako je moguća sama priroda?

»Ovo je pitanje najviša točka, koje se transcendentalna filozofija uopće može dotaknuti i do koje se ona i mora dovinuti kao do svoje granice i savršenstva.« ⁴⁷

U njemu su sadržana dva podpitanja: prvo je pitanje o mogućnosti prirode u materijalnom pogledu, tj. glede zrenja, i drugo o mogućnosti prirode u formalnom pogledu, tj. prirode kao skupa pravila? Priroda je u materijalnom smislu moguća s pomoću kakvoće naše osjetilnosti koju predmeti aficiraju na njoj svojstven način. O ovome je bilo riječi u transcendentalnoj estetici. Kako je, pak, priroda moguća u formalnom značenju, kao skup pravila pod kojim moraju stajati sve pojave, ako se u iskustvu imaju pomišljati kao povezane? Odgovor je samo ovaj:

»Ona je u formalnom značenju moguća samo uslijed kakvoće našeg razuma, po kojoj se sve one predodžbe osjetilnosti nužno odnose na svijest, a uslijed čega je tek moguć osebujni način našeg mišljenja, naime s pomoću pravila, a s pomoću ovih je moguće iskustvo, koje posve treba razlikovati od spoznaja objekata samih o sebi.« ⁴⁸

Ovo je odgovoreno u transcendentalnoj analitici. Ima mnogo prirodnih zakona koji možemo znati samo pomoću iskustva, ali zakonitost u vezi s pojavama tj. prirodom uopće, ne možemo spoznati nikakvim iskustvom, jer su same iskustvu potrebni takvi zakoni, koji su apriori osnovom njegovoj mogućnosti.

»Najviše zakonodavstvo prirode mora ležati u nama samima, tj. u našem razumu... Razum ne crpi svoje zakone (apriori) iz prirode, nego ih on njoj propisuje.« ⁴⁹

To je završni rezultat istraživanja transcendentalne analitike (logike istine), te imamo odgovore na slijedeća pitanja: Kako je moguće iskustvo? Kako je moguća priroda i nužnost prirodnih zakona? Kako je moguća sama prirodna znanost?

1.6. Metafizički početni razlozi prirodne znanosti

Mogli bi kazati da je prethodnim Kantovim tezama već čisti razum pojmljen kao stvaralački i samodjelatan, jer kao moć spontaniteta uspostavlja i omogućuje prirodu. Previdanje ove činjenice na neki je način prisutno kod Hegela, kada on Kantove *Metafizičke početne razloge prirodne znanosti* ⁵⁰ interpretira

kao puko teorijsko istraživanje, metafizičko, pozitivno kao svojevrsnu *filozofiju prirode*, kao da im nije predhodila KČU, u kojoj razum uspostavlja i omogućuje samu prirodu.⁵¹ Kod Kanta više ne može biti riječi o metafizici u uobičajenom smislu te riječi. MPRPZ Kant je dao skromnu zadaću, ne da izlaže tradicionalnu filozofiju prirode, nego da pokaže, kao prvo, kako je moguća primjena matematike na učenje o tjelima i, kao drugo, da pokaže kako fizičari rabe mnoštvo pojmova o čijem postanju i apodiktičkoj izvjesnosti nisu položili račun, već su ih naprosto postulirali. Nesporazum je nastao, kaže Kant – a mi dodajemo, i još uvijek traje – zbog toga što istraživači prirode pod metafizikom misle proizvoljno izmišljanje i igru pojmovima koji nemaju nikakve potvrde u realitetu. Kant, naprotiv, kaže da je

»... istinska metafizika uzeta iz same sušine moći mišljenja i zato što nije pozajmljena iz iskustva već sadrži načela apriori koji dovode u zakonitu povezanost raznovrsnost *empirijskih predstava*, tako da ova može postati *empirijskom spoznajom*, tj. iskustvom.«⁵²

Tek tada može nastati sama znanost.

U MPRPZ polazište za potpunost sustava tjelesne prirode jest već dobro poznata tablica kategorija. Osnovno određenje onoga što bi trebalo biti predmet vanjskih osjetila jest kretanje, jer se jedino pomoću njega mogu aficirati osjetila. Na kretanje svodi razum sve preostale predikate materije koji pripadaju njenoj prirodi. Tako Kant u prvom dijelu MPNPZ promatra kretanje kao čisti *kvantitet* materije (foronomija): Materija je ono pokretno u prostoru. U drugom dijelu, kretanje se promatra kao *kvalitet* materije (dinamika): Materija je ono pokretno u prostoru ukoliko ga ispunjava. U trećem dijelu kretanje je promatrano u relaciji (mehanika): Materija je ono pokretno ukoliko ima pokretačku silu. U četvrtom dijelu Kant promatra kretanje materije prema modalitetu kao pojavi vanjskog osjetila (fenomenologija): Materija je ono pokretno ukoliko može biti predmet iskustva. Metodu ovoga svoga spisa Kant je označio matematičkom. Kant kaže na kraju Uvoda u MPNPZ da bi matematički istraživači prirode, koji se ionako ne mogu riješiti metafizičkog dijela, trebali metafizički dio razraditi u njihovoj općoj fizici kao poseban osnovni dio i dati ga zajedno s matematičkim učenjem o kretanju. Pogleda li se bilo koji udžbenik fizike, lako je uvidjeti da oni to ne čine te da svoje osnovne pojmove postuliraju i dalje kao samorazumljive bez potrebe ikakvog filozofskoga utemeljenja, kao da Kantova nauka nikada nije ni bilo. Od toga za znanost nastaju goleme štete u obliku raznih vrsta scijentizama kao neopravdanih posezanja znanstvenika u područje stvari o sebi.

Na kraju ovoga uvida u Kantovo zasnivanje prirodne znanosti osobito se nameće pitanje: kako razriješiti sve probleme, pa i neporazume koje je na dnevni red stavila suvremena prirodna znanost – kvantna teorija i teorija rela-

45
Immanuel Kant, *Dvije rasprave* (I. *Prolegomena* i II. *Osnov metafizike čudoređa*), MH, Zagreb 1953., §27, str. 67.

46
Isto str. 70.

47
Isto, str. 74.

48
Prolegomena, §36, str. 75.

49
Isto, str. 77.

50
Immanuel Kant, *Metafizički početni razlozi prirodne znanosti*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990. Dalje MPRPZ.

51
G. W. F. Hegel, *Istorija filozofije* III, Beograd, Kultura 1970., str. 458.

52
MPRPZ, str. 11.

tivnosti? Je li Kant i nju filozofski utemeljio? Ako nije, kako filozofski zasnovati ovu znanost? Ivan Supek smatra da nova znanost treba svoga Kanta:

»Što je on poduzeo u tumačenju geometrije i mehanike, trebalo bi danas tek učiniti za kvantnu teoriju.«⁵³

Ova Supekova teza sugerira da ta znanost prekida s klasičnom znanostu. Je li doista tako?

2. Religija u okviru čistoga uma

Na početku se valja prisjetiti pobijanja racionalne psihologije i teologije u *transcendentalnoj dijalektici*. Kant je pokazao da racionalna psihologija kao proširena znanost nije od koristi jer je sastavljena od samih paralogizama.⁵⁴ Njezina je korist samo negativna. Međutim, ipak je moguće da se »nadam samostalnoj i usprkos svoj mogućoj mijeni svoga stanja trajnoj egzistenciji svoje misaone prirode«.⁵⁵ Priznajući otvoreno svoje neznanje o duši, Kant odbija spekulativnoga protivnika jer ni on ne može reći da zna da čovjek nema dušu i da ona ne postoji nakon smrti. Preostaje jedino da se mogu *nadati* trajnoj egzistenciji svoje misaone prirode.⁵⁶

Nemogućnost dokaza o božjoj opstojnosti u KČU izložena je kroz pobijanje kozmologijskog, fizikoteologijskog i ontologijskog dokaza za opstojnost Boga.⁵⁷ Kant je pokazao da se prethodna dva dokaza svode na ontologijski. Ovdje nije potrebno ulaziti u potankosti pobijanja. Ideje uma: duša, svijet, sloboda i Bog mogu imati samo regulativnu uporabu, a ne konstitutivnu. Sada se nameće pitanje: kako je moguće kod Kanta govoriti o religiji ako su rezultati istraživanja o opstojnosti duše i Boga pokazali da o njima nema spoznaje? Moguće je zato što kod Kanta religija ne počiva na objavi, nego na moralu, a ovaj se temelji na slobodi.

2.1. Kantovo zasnivanje slobode

Kantovo zasnivanje slobode ujedno je i priprava za mogućnost morala i religije. Kantov nauk o transcendentalnoj slobodi osnova je praktične slobode i izložen je u okviru rasprave o trećoj antinomiji, pa će ovdje biti potrebno posvetiti joj malo više pozornosti.⁵⁸ Valja upozoriti na veoma važno Kantovo razlikovanje između matematičko-transcendentalnih i dinamičko-transcendentalnih ideja.⁵⁹ Ovo razlikovanje Kant je napravio na osnovu tablice kategorija. Kod prvih je niz sastavljen od uvjeta i uvjetovanoga kao *istovrsnih*. Zbog toga su međusobno suprotstavljene teze (svijet ima ili nema početak u vremenu; svijet je prostorno ograničen ili nije ograničen; tijela su djeljiva u beskonačnost, ili djeljivost staje kod onog jednostavnog) obje bile *neistinite!* Razlog tomu jest to što kod njih nikad ne možemo naći nikakav drukčiji uvjet niza pojava osim takvoga koji je i sam pojava, pa je kao takav samo jedan član niza. Kod dinamičko-transcendentalnih ideja treće i četvrte antinomije (o slobodi i nužnom biću) dozvoljava se da u nizu postoji *neistovrsnost*. Ovdje je, dakle, dozvoljeno da postoji uvjet koji nije dio niza, nego kao *inteligibilan* leži izvan njega. Zbog toga je moguće da obje dijalektičke međusobno suprotstavljene teze u trećoj i četvrtoj antinomiji budu *istinite!*

Čovjek poznaje dva kauzaliteta: kauzalitet prema prirodi i kauzalitet prema slobodi. Kauzalitet prema slobodi u transcendentalnom smislu jest takav da neko stanje može početi *samo od sebe*. Sloboda kao transcendentalna ideja ne sadržava ništa uzeto iz iskustva niti njezin predmet može biti dan u iskustvu. Um dakle *stvara* sebi ideju o spontanitetu koji sam od sebe može početi djelovati. Kant kaže da je na transcendentalnoj ideji slobode zasnovan njezin

praktički pojam. Sloboda u praktičkom značenju jest nezavisnost volje od prisilja nagona osjetilnosti. Čovjek ima snagu da se određuje sam od sebe nezavisno od prisilja osjetilnih nagona. Ukidanje transcendentne slobode ukinulo bi, kaže Kant, praktičnu slobodu. Praktična sloboda pretpostavlja da se nešto *trebalo* dogoditi. U našoj volji postoji kauzalitet, ne samo nezavisan od prirodnih uzroka nego čak njima suprotan, te od njega može početi niz događaja *posve sam od sebe*. Pitanje o mogućnosti slobode tiče se transcendentne filozofije. Transcendentna filozofija uči da pojave nisu stvari o sebi. Kad bi to bio slučaj, onda bi uvjeti i uvjetovano uvijek pripadali istom nizu. Kant zato s pravom tvrdi:

»Ako su naime pojave same stvari o sebi, onda se sloboda ne da spasiti.«⁶⁰

U slijedećem razmatranju Kant pita o odnosu prirodnog kauzaliteta i slobode, tj. nisu li oni u proturječnom odnosu? Njegov je odgovor da sloboda s jedne, i kauzalitet prirodne nužnosti s druge strane, mogu nesmetano postojati jedan pored drugoga jer su jedno o drugome neovisni. Kant je taj odgovor zasnovao, pored predhodno rečenoga, i na tezi o čovjeku koji je sam pojava, pa ima empirijski karakter, s jedne strane, i na tome da sebe spoznaje ne samo na osnovi osjetila nego i na osnovu apercepcije, koja nije dana u dojmovima osjetila, s druge strane. U čovjeku se zatječe razum i um. Ta je razlika Kantu od primarnog značenja. Čovjek je sebi, s jedne strane, fenomen, ali je s druge i inteligibilan. Um svoje predmete razmatra prema idejama određujući tako razum koji svoje čiste pojmove upotrebljava samo empirijski. Kauzalitet uma potvrđuje se na osnovu imperativa. *Trebanje (das Sollen)* izražava takvu vrstu nužnosti i sveze kakve nema u cijeloj prirodi. Razum spoznaje samo ono što je bilo u prirodi, što jest ili će biti. U prirodi nema ničega što bi *trebalo* biti. *Trebanje* se zasniva na umu koji nije podvrgnut osjetilnosti. Um je nezavisan od empirijskih uvjeta. Um se ne povodi za ugodom koja je odredbeni razlog osjetilnosti, već joj se čak suprotstavlja. To je negativna strana njegove slobode. Um je i pozitivno neovisan od empirijskog shvaćenog kao nagnuća, tako što od sebe može početi neki niz događaja. Um je kod svih ljudskih djelovanja nazočan i istovrstan, ali sam *nije u vremenu*. On je *odredilački*, ali nije *odrediv* glede novoga stanja. Kant na kraju ovoga razmatranja kaže da njime nije htio dokazati *realitet i mogućnost* slobode, već jedino to »da priroda bar ne *proturječi* kauzalitetu iz slobode«.⁶¹

53

Ivan Supek, *Teorija spoznaje*, Institut za filozofiju znanosti i mir, JAZU i Jugoslavenska pagvaška konferencija, Zagreb 1974., str. 132.

54

Vidjeti u KČU prvo poglavlje druge knjige transcendentne dijalektike *O paralogizmima čistoga uma*, str. 177–201.

55

Kant je došao do nade koja gradi most između teorijskog uma s jedne, i praktičnog uma i religije, s druge strane. Nada je zadnja Kantova riječ u KČU.

56

KČU, str. 193.

57

Vidjeti poglavlje KČU *Ideal čistoga uma*, str. 264–318.

58

Vidjeti poglavlje KČU III. *Rješenje kozmološke ideje o totalitetu izvođenja svjetskih događaja i njihovih uzroka*, str. 251–260.

59

KČU, str. 249–250; poglavlje *Završna opaska k rješenju matematičko-transcendentalnih i predhodna napomena k rješenju dinamičko-transcendentalnih ideja*. Ovo razlikovanje pratimo od trećeg odsjeka prvog poglavlja analitike pojmovi: *O čistim razumskim pojmovima ili kategorijama preko Sustava načela čistoga uma*.

60

KČU, str. 252. Ovo je dalekosežna teza koju treba stalno imati u vidu kada se raspravlja o slobodi, čovjeku i njegovu svijetu i mogućnosti humaniteta.

61

KČU, str. 260.

U *Kanonu čistoga uma* Kant kaže da um u svojoj čistoj upotrebi nije mogao ništa postići, nego mu je potrebna samodisciplina da spriječi opsjene koje nastaju zbog njegovih neosnovanih pretenzija. Korist je od kritike uma negativna, jer umjesto da otkriva istine, ona ima skromnu zaslugu da spriječava obmane. Kant se pita: Gdje je moguće pronaći izvor pozitivnih spoznaja? Odgovara da se tome treba nadati na jedinom putu koji je još preostao, a to je *praktička* upotreba. Sve tri ideje uma: Bog, sloboda i besmrtnost duše imaju samo imanentnu i regulativnu, a ne konstitutivnu upotrebu. Za spekulativni um one imaju samo transcendentno značenje. Njihova važnost dolazi do izražaja na *praktičkom* području. Praktičko je sve ono što je moguće pomoću slobode, a to je područje morala. Moralni su zakoni apriorni, tj. nisu empirijski dani. Volja je *slobodna* samo kad je određena od osjetilnosti neovisnih motiva, tj. slobodna je kad je određuju motivi predočivi pomoću uma. Ako je određuje osjetilnost, ona nije slobodna nego *patologijski* aficirana. Zakoni uma koji određuju što treba činiti jesu *imperativi*. Kant ih naziva i objektivnim zakonima slobode. Dok se za um u spekulativnoj upotrebi čini da je sloboda protivna prirodnom kauzalitetu, pa ostaje problem, dotle se praktička sloboda može dokazati pomoću iskustva. Ako spekulativno, tj. teorijski pitamo: *Što mogu znati?*, tada je rezultat kritike negativan. Naime, ne možemo ništa tvrditi o Bogu i besmrtnosti duše. Na praktičko pitanje *Što trebam činiti?*, odgovor glasi: Radi tako da možeš postati dostojan toga da budeš sretan! Ako tako postupam *čemu se mogu nadati?* Mogu se nadati blaženstvu. Pitanje o nadi istovremeno je teorijsko i praktičko i otvara put k religiji koja bi bila zasnovana na umu. Radi ovoga povezivanja nauka o slobodi, odnosno morala s jedne, i religije u granicama uma s druge strane, navest ćemo odlučno mjesto u poglavljima o postulatima o besmrtnosti i Božjoj opstojnosti u *Kritici praktičkog uma*. U prvom Kant određuje *svetost* kao potpunu primjerenost volje moralnom zakonu za koju mi nismo sposobni. Ona se može naći samo u *progresu* k potpunoj primjerenosti koji ide u *beskonačnost*. To je moguće uz pretpostavku beskonačne trajnosti egzistencije. Besmrtnost je postulat čistog praktičkog uma. Taj je postulat od velike koristi, kako radi dopunjenja nemoći spekulativnoga uma tako i radi religije. Kant smatra da se bez ovoga postulata ponižava moralni zakon u svojoj svetosti. U drugom poglavlju Kant potom kaže da moralni zakon pomoću pojma najvišega dobra kao objekta i krajnje svrhe čistoga praktičkog uma vodi do *religije*, tj. do *spoznaje svih dužnosti kao zapovijedi najvišeg bića*...

»Moralni zakon zapovijeda, da najviše moguće dobro napravim sebi posljednjim predmetom svakoga svog vladanja. No ja se mogu nadati, da ću to učiniti samo pomoću suglasnosti svoje volje s voljom svetoga i dobrotivoga začetnika svijeta.«⁶²

Moral ne poučava kako da sebe usrećimo, nego kako treba da postanemo dostojnima sreće odnosno blaženstva.

2.2. Religija u granicama čistoga uma⁶³

Na Kantovu praktičnu filozofiju nastavlja se njegova, uvjetno rečeno, filozofija religije gdje Kant »nastoji oko ustrojstva jedne racionalne religije uma kao najviše norme moralnoga svjetskog poretka«.⁶⁴ S naukom o religiji Kantov je sustav zaokružen. Kant u predgovoru RUGČU kaže da iz našeg moralno ispravnog djelovanja nužno slijedi ideja najvišeg dobra u svijetu, svetog i svemoćnog bića.⁶⁵ O tome je već bilo riječi u njegovu zasnivanju slobode. Ta ideja nije prazna, ona proizlazi iz morala. Moralu nije svejedno da li sebi stvaramo ili ne stvaramo krajnju svrhu svih stvari. Time se pribavlja objek-

itivni praktički realitet pri povezivanju svrhovitosti iz slobode sa svrhovitošću prirode.

»Moral vodi, dakle, nezaobilazno religiji, čime sebe proširuje u ideji jednog samovlasnog moralnog zakonodavca izvan čovjeka, u čijoj volji jest ona krajna svrha (stvaranja svijeta), koja istovremeno može i treba da bude krajnja svrha čovjeka.«⁶⁶

Je li čovjek po prirodi dobar ili zao?, pita Kant u prvom dijelu poglavlja ovoga djela. Nagnuće k moralnom zlu moguće je samo kao određenje slobodnog htijenja, dakle nije nasljedno. Tako Kant u ovom djelu ulazi u spor s teologijom i u njemu istrajava do kraja. To zlo kao nagnuće nije pripadno pojmu čovjeka (objektivno nužno), nego je subjektivno nužno u svakom pa i najboljem čovjeku. To prirodno nagnuće k zlu Kant nazva *radikalno zlo*, ali ipak samoskrivljeno zlo. Slično Kant određuje prosvjetiteljstvo kao samoskrivljenu nezrelost i nesposobnost da se sami služimo svojim umom. Radikalno zlo zbiva se kada se pobude samoljublja i njegove sklonosti učine uvjetom izvršavanja moralnog zakona. Tu je riječ o *zloći srca*. To nepoštenje, dvoličnost i obmana koje leži u radikalnom zlu ljudske prirode bolno je mjesto ljudskoga roda koje onemogućava rast dobra.

»To što čovjek jest ili treba da postane u moralnom smislu, dobar ili zao, za to mora on *sebe samoga* da napravi ili da bude napravljen. Oboje mora biti učinak njegova slobodnog htijenja.«⁶⁷

Kako je moguće da zao čovjek postane dobar, to um ne može dokučiti, no u našoj duši nalazimo zapovijed: mi *trebamo* postati bolji ljudi.

»Istinsko dobro jest *svetost maksima* u izvršavanju svoje dužnosti, dakle samo iz dužnosti.«⁶⁸

Da bi se bilo ne samo zakonito dobar nego i Bogu⁶⁹ mio čovjek, da mu za izvršenje spoznate dužnosti nije potrebna nikoja druga pobuda, nego već predodžba same dužnosti, to se ne može provesti *reformom* nego *revolucijom* nastrojenosti u čovjeku, odnosno *revolucijom u mišljenju*.⁷⁰ Čovjek može postati nov čovjek samo nekom vrsti novoga rođenja kao novoga stvaranja i promjenom srca. Kant se poziva na Ivana III,5. Personificirana ideja dobrog principa prema Kantu jest Krist. On je svojim učenjem, životom i patnjom dao *primjer* jednog Bogu milog čovjeka i time proizveo jedno nesagledivo veliko moralno dobro: »**jednom revolucijom u ljudskom rodu**«. ⁷¹ Onaj koji stalno pada natrag u zlo, u stanju je *nedogledne bijede*. Nasuprot stoji onaj koji ustrajno ide prema boljem, te se može nadati *nedoglednoj*, ali željenoj sretnoj budućnosti i *blaženstvu u vječnosti*. Zao čovjek zapada u *nedoglednu bijedu* i *neblaženu vječnost*.

62
Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Naprijed, Zagreb 1974., str. 178.

63
Immanuel Kant, *Religija unutar granica čistoga uma*, BIGZ, Beograd 1990. U daljnjem tekstu RUGČU.

64
Danilo Pejović, *Veliki učitelji mišljenja*, Naklada Ljevak, Zagreb 2002., str. 92.

65
RUGČU, str. 7.

66
RUGČU, str. 8.

67
Isto, str. 41.

68
Isto, str. 43.

69
Bogu kao regulativnoj ideji, odnosno postulatu praktičnog uma.

70
Ovo Kantovo djelo i ovako shvaćena revolucija ostala je bez odjeka kod naših filozofa prakse.

71
Isto, str. 59.

2.3. Etička ljudska zajednica

U trećem dijelu RUGČU Kant raspravlja o mogućnosti pobjede dobrog principa nad zlim, a što bi onda rezultiralo osnivanjem kraljevstva Božjeg na zemlji. Ako zajednica treba biti etička, narod ne može biti zakonodavan, jer je u njoj zakon u službi unaprijeđenja *moralnosti* radnji, a to je nešto *unutrašnje* i ne može biti pod javnim zakonima, jer su juridički zakoni usmjereni na *legalitet* radnji. Mora dakle postojati, smatra Kant, netko drugi tko je javnozakonodavan, a ne narod. Kao vrhovni zakonodavac etičke zajednice može se misliti onaj za koga su sve *istinite dužnosti* ujedno etičke, ispitivač srdaca.

»Jednu je etičku zajednicu moguće, dakle, misliti samo kao narod pod božjim zapovjedima, to znači kao jedan *božji narod*, i to prema zakonima vrline.«⁷²

Uspostava moralnog božjeg naroda jest djelo koje se ne može očekivati od ljudi nego od Boga, ali ljudima nije dopušteno da budu nedjelatni i da ostave providenju da radi; naprotiv, svatko treba postupati tako *kao da sve zavisi od njega*.

»Jedna etička zajednica pod božjim moralnim zakonodavstvom jest *crkva*, koja se, ukoliko nije predmet mogućeg iskustva, naziva *nevidljiva crkva*.«⁷³

Obilježja prave crkve prema tablici kategorija jesu da je po kvantitetu jedna, po kvalitetu je krasni čistoća. Prema relaciji, tj. *odnosu* prema principima slobode, neka vrsta *demokracije*, a prema modalitetu ju odlikuje nepromjenjivost njene konstitucije.

Prava crkva, iako slična političkom ustrojstvu, najbolje se može usporediti s kućnom zajednicom (obitelji) pod zajedničkim, iako nevidljivim moralnim ocem. Od ljudi se ne traži ništa više doli postojano nastojanje k jednom moralno dobrom vođenju života.

»To da oni, ispunjavajući svoje dužnosti prema ljudima (prema sebi samom i drugima), upravo time izvršavaju i božje zapovijesti... to im ne ide u glavu.«⁷⁴

Dobro je kod tog pitanja uočiti ovdje Kantovu jasnoću nasuprot svakojakom suvremenom zamagljivanju i nerazumijevanju. Postupni prelazak crkvene religije u samovladavinu čiste religijske vjere jest približavanje kraljevstva božjega. Vjera pojedinca koji je moralno dostojan da bude vječno blažen, jest vjera koja *čini blaženim* i jedna je jedina. Vjera religije koja služi Bogu jest vjera sluganstva i nagrade i ne može se smatrati za vjeru koja čini blaženim, jer nije moralna. Blaženstvu se možemo nadati samo našim nastojanjem da izvršimo svaku ljudsku dužnost našim vlastitim naporom, a ne zbog sretnih okolnosti pri kojima ostajemo pasivni. Kada se prema Kantu može kazati da je došlo kraljevstvo božje? Tada kada je princip postepenoga prijelaza crkvene vjere u opću umstvenu religiju javno pustio korijen, iako njezino ozbiljenje leži od nas udaljeno u beskonačnoj daljini. Sekularna eshatologija u suglasju je s ovim shvaćanjem. Kant smatra da se tome ne treba nadati od vanjske revolucije, koja djeluje bučno i nasilno.

Kant u osvrtnu na povijest postupnog utemeljenja vlasti dobra na zemlji tvrdi da židovstvo nije nikakva religija (nema vjere u budući život). Ono je trebalo biti samo jedna svjetovna država (a ne etička) koja ima teokratsku osnovicu (aristokraciju svećenika ili starješina) koji su se dičili od Boga dodijeljenim instrukcijama. To dokazuje i ekskluzivizam izabranog naroda. Praizvor treba tražiti u kršćanstvu koje je nastalo u Rimu, gdje nalazimo učenu javnost. Kant kaže da je sada najbolje vrijeme za približavanje onoj crkvi koja sve ljude sjedinjuje u nevidljivom kraljevstvu božjem na zemlji. Pravu religiju ne treba

stavljati u znanje ili ispovijedanje onog što Bog čini ili je činio za stvaranje našeg blaženstva, nego u ono što mi moramo učiniti da bismo ga bili dostojni. Kraljevstvo božje kao moralno carstvo nevidljivo je i nalazi se u nama. Konačno, Kant kaže da je religija spoznaja svih naših dužnosti kao Božjih zapovijedi. Kant oštro odbija kult, pa čak i molitvu.

»Zabluda da se religioznim radnjama kulta izvrši nešto u pogledu pravdanja pred Bogom jest religiozna *praznovjerica*. Tu se želi činjenjem onoga što može činiti svatko postati Bogu mio čovjek, a da se ne želi biti dobar čovjek.«⁷⁵

Iz ovoga je jasno da Kant oštro kritizira službenu religijsku hijerarhiju. Jasno je da se samo *moralna služba* dopada Bogu, te Kant oštro odbija mogućnost da se bude moralan sudjelovanjem u kultu. Time je on podvukao jasnu crtu razgraničenja između svoga shvaćanja kulta s jedne, i onoga crkve, s druge strane. Sudjelovanje u kulturnim radnjama nema, prema Kantu, ništa s moralom. Iskupljenje je moguće samo *činjenjem dobra*.

Mladen Živković

Science and Religion in the Framework
of Pure Reason

Abstract

Although extensive, this article has a modest purpose: to summarise and clearly expose Kant's theses on relationship between philosophy, science and religion, and to evoke for close reading of his opus. That is all made in purpose of thinking this relation along with Kant, not without him. Kant's offers intriguing reasons to be read from this standpoint. This standpoint is given with the results of his work Critique of Pure Reason. There should be found the answers to following questions: how nature is possible, how experience is possible, as well as knowledge of nature and natural science in itself? After that, it should be noted in the same work to see how practical freedom is founded by Kant, which enables morality as foundation of religion. Finally, it should be reflected what are the characteristics of religion based on Reason.

Key words

Immanuel Kant, phenomenon, experience, science, understanding, nature, natural law, freedom, morality, soul, God, final purpose, ethical community

72
RUGČU, str. 91.

73
Isto, str. 92.

74
Isto, str. 94.

75
Isto, str. 155.